

3. Η ΡΟΥΜΑΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΦΕΟΥΔΑΛΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Η ρουμανική φιλολογία κατά το 15^ο και 16^ο αιώνα. Οι κοινωνικές συνθήκες, το ιστορικό και πολιτιστικό πλαίσιο¹

Προ της εμφανίσεως της γραπτής φιλολογίας, ο ρουμανικός λαός είχε αναπτύξει γραπτή φιλολογική δραστηριότητα, την οποία δυνάμεθα να παρακολουθήσουμε από των αρχών του 10^{ου} αιώνα και η οποία εξελίσσεται απαύστως μέχρι του 15^{ου} αιώνα, όταν, μετά τη δημιουργία των ρουμανικών φεουδαλικών κρατών, εμφανίζονται τα πρώτα γραπτά πρωτότυπα στη σλαβονική γλώσσα, τα οποία ακολουθούνται, το 16^ο αιώνα, υπό της πρώτης εμφανίσεως της γραφής στη ρουμανική γλώσσα.

Ο φεουδαλισμός άρχεται κατά τον 10^ο αιώνα. Δημιουργείται μία τάξη πλουσίων και δυνατών, των κνέζων, οι οποίοι επιβάλλουν την κυριαρχία αυτών επί των χωριών. Από τους κνέζους των χωριών προέρχονται οι βογιάροι, οι οποίοι αποτελούν τη ρουμανική τάξη των ευγενών.

Οι κυρίαρχοι των κτημάτων αποτελούν καθ' όλη τη διάρκεια της φεουδαλικής περιόδου την άρχουσα τάξη. Η διαμονή των βογιάρων αποτελεί εν οικονομικό, στρατιωτικό και διοικητικό κέντρο, το οποίο περιελάμβανε την οικογένεια του βογιάρου, τη φρουρά, τους τεχνίτες, το μύλο, τις σιταποθήκες και την εκκλησία, όλα εντός της αυλής της ιδιοκτησίας, η οποία πολλακώς ενισχύεται δι' ακροπόλεως. Οι φεουδαλικές αυλές γίνονται πυρήνες της οικονομικής οργανώσεως και ολόκληρης της κοινωνικής ζωής της άρχουσας τάξεως. Τα μοναστήρια αποτελούν ομοίως κέντρα φεουδαλικής διαχειρίσεως, οι δε αυλές γίνονται συγχρόνως και πολιτιστικά κέντρα. Από του β' ήμισυ του 15^{ου} αιώνα, η αυλή των ηγεμόνων γίνεται πνευματικό κέντρο δι' ολόκληρη την χώρα, παραλλήλως δε συγκεντρώνει την οικονομική, διοικητική και στρατιωτική εξουσία.

Κατά τη φεουδαλική περίοδο, η εκκλησία δεν αποτελεί μονάδα στην κοινωνική ζωή. Υπάρχουν πολλά είδη εκκλησιαστικής οργανώσεως, ιδίως στην Βλαχία και Μολδαβία. Η φεουδαλική εκκλησία είναι η παλαιότερη. Οι εκκλησίες των χωριών και μοναστηριών τινών με τα εισοδήματα αυτών, την περιοχή και τους υποτακτικούς, ανήκον στους κυριάρχους των περιοχών. Δια του όρου «*ctitorie*» δεν εδηλούτο μόνον η πνευματική προστασία, αλλά και μία μορφή φεουδαλικής ιδιοκτησίας επί της εκκλησίας, την οποία οι βογιάροι ηδύνατο να αγοράζουν και να πωλούν· εν συνεχεία δε, χρησιμοποιούντες την εργασία των καλόγηρων, εισέπρατταν και εισοδήματα. Απεναντίας, η επισκοπική εκκλησία διατελεί υπό την εξάρτηση της ηγεμονίας, η δε τάση των ηγεμόνων να υποτάξουν σε αυτήν τις εκκλησίες, τις ευρισκόμενες στις περιοχές των βογιάρων, υπήρξε πιθανώς η πρώτη μορφή του αγώνα της ηγεμονίας δια τη συγκέντρωση του κράτους. Την τρίτη κατηγορία αποτελούν τα μοναστήρια. Εξαιρουμένων των κατεχομένων υπό των βογιάρων, τα μοναστήρια αποτελούν αρχικώς ανεξαρτήτους κοινότητες, τόσο ενώπιον της ηγεμονίας, όσο και ενώπιον της επισκοπικής εκκλησίας. Είχαν ίδια περιουσία, προερχόμενη κατά μέγα μέρος από εκχερσωθέντα εδάφη. Δια πλουσίων δωρεών

---

¹ Μαρία Παπαγεωργίου (επιμέλεια), *Δελτίο Ρουμανικής Βιβλιογραφίας...*, σσ. 23-26. Επισκόπηση μελέτης του P. P. Panaitescu, *Istoria Literaturii Române...*, σσ. 233-235.

προσπάθησε η ηγεμονία να έλκυση προς το μέρος αυτής τον κόσμο των μοναστηριών· ούτω, ενώ μέχρι του α΄ ήμισυ του 15^{ου} αιώνα τα μοναστήρια αποτελούν μεμονωμένα φεουδαλικά και πολιτιστικά κέντρα, περιέρχονται ύστερον υπό την εξάρτηση της ηγεμονίας και μεταβάλλονται σε όργανα της κεντρικής εξουσίας

Στην Τρανσυλβανία, η ορθόδοξη εκκλησία δεν είχε χαρακτήρα καθαρώς αγροτικό, όπως εγράφη πολλάκις. Η επισκοπική εκκλησία εξηρτάτο από το κράτος της Ουγγαρίας, αποτελεί, επομένως, μέρος της καθολικής ιεραρχίας, αλλά ήδη από των αρχών του 16^{ου} αιώνας διαμορφώνεται στην Τρανσυλβανία μία ορθόδοξος σλαβορουμανική επισκοπική ιεραρχία, η οποία έπειτα διατηρεί μονίμως σύνδεση μετά των φεουδαλικών κρατών της Μολδαβίας και Βλαχίας. Πολλούς αιώνες προ της συστάσεως αυτής της ορθοδόξου επισκοπικής ιεραρχίας, υπήρξε μία ορθόδοξος εκκλησία του αυτού φεουδαλικού χαρακτήρα, όπως και των άλλων ρουμανικών χωρών, δηλαδή μία «*ctitorie*» με εκκλησίες και μοναστήρια με κτηματική περιουσία, υπό την εξουσία ορθοδόξων, ρουμάνων κνέζων, ζουπάνων και βοεβόδων. Τα ιδρύματά των είναι γνωστά ιδίως στις περιοχές του Hațeg, του Bihor και του Maramureș, όπου η φεουδαλική ρουμανική εκκλησία έλαβε μεγάλη οικονομική ανάπτυξη. Αυτά τα κέντρα της ρουμανικής φεουδαλικής εκκλησίας, καθώς και άλλα μικρότερα, πρέπει να θεωρηθούν ως κατάλοιπα παλαιάς οργανώσεως, πολύ περισσότερο εκτεταμένης. Η ύπαρξη της ορθοδόξου φεουδαλικής εκκλησίας στην Τρανσυλβανία προ της ιδρύσεως της επισκοπικής ιεραρχίας του 16^{ου} αιώνα, εξηγεί τη διατήρηση εκεί εις μεγάλη έκταση της σλαβονικής γραφής.

Οι πόλεις δεν ηδυνήθησαν να διαδραματίσουν εξ αρχής σημαντικό πολιτιστικό ρόλο στο ρουμανικό μεσαιωνικό πολιτισμό, εξαιτίας των ασθενών οικονομικών συναλλαγών μεταξύ χωριών και πόλεων αγροτικών και βιοτεχνικών προϊόντων. Μεγαλύτερη οικονομική πρόοδος εμφανίζεται στην Βλαχία και Μολδαβία από των μέσων του 15^{ου} αιώνα, ενώ δια το αστικό στρώμα της Τρανσυλβανίας από των αρχών του επομένου αιώνα. Δια του ρόλου αυτών στην οικονομική και κοινωνική ζωή, οι πόλεις αντιπροσωπεύουν πάντοτε παράγοντα ανανεώσεως και προόδου. Οι κάτοικοι των πόλεων της Βλαχίας και Μολδαβίας σχηματίζουν κοινότητες εντός των γεωργικών περιφερειών των ηγεμόνων και, εν αντιθέσει προς τους εξαρτωμένους χωρικούς, ούτοι είναι άνθρωποι ελεύθεροι. Δι' ο και αγωνίστηκαν δια να διατηρήσουν τα δικαιώματα αυτών. Οι συγκρούσεις μεταξύ των πόλεων της Μολδαβίας και των μεγάλων φεουδαρχών, ιδίως των μοναστηριών και των επισκοπικών εδρών, αποτελούν σημαντικό κεφάλαιο στην Ιστορία του ταξικού αγώνος κατά το 15^ο και 16^ο αιώνα. Εντός των πόλεων διακρίνεται μία τάξη ευπατριδών, μεγαλεμπόρων, οι οποίοι χρησιμοποιούν στην υπηρεσία της τάξεως αυτών την εργασία μεγάλης μερίδας του πληθυσμού, τους «*πτωχούς*», καθώς και τους συνήθεις τεχνίτες και γεωργούς, οι οποίοι δεν λείπουν από τις πόλεις. Τα κύρια στοιχεία, τα οποία πρέπει να λαμβάνονται υπόψη δια την κατανόηση του ρόλου, τον οποίο διαδραμάτισαν οι πόλεις στη μεσαιωνική ρουμανική πολιτιστική ανάπτυξη είναι: ο αγώνας δια την ελευθερία και τα προνόμια των κατοίκων των πόλεων, οι σχέσεις συναλλαγών με χώρες και πόλεις εκτός των συνόρων (Πολωνία, Ουγγαρία, Ρωσία, Βαλκανική Χερσόνησο, Βενετία) η ανάμιξη πληθυσμών και γλωσσών στις

πόλεις, ο διαρκής πρακτικός χαρακτήρας της δραστηριότητας των πόλεων, ο οποίος έχει ανάγκη ενός οργάνου συνεννοήσεως, της μερικής γλώσσας, δια τους λογαριασμούς και το εμπόριο. Δυνάμεθα να είπωμεν, ότι οι πόλεις διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη νίκη της γλώσσας του λαού επί της σλαβονικής.

Το μεσαιωνικό χωριό και το μεταγενέστερο δεν αποτελεί μονάδα από κοινωνικής απόψεως. Τα χωρία, τα οποία ανήκουν εις μικροκτηματίας («*moșneni*»), κατοικούνται υπό ελευθέρων χωρικών, οι οποίοι εξουσιάζουν με συνιδιοκτησία το έδαφος. Στα χωρία, τα οποία ευρίσκονται στις περιοχές των βογιάρων και των μοναστηριών, κατοικούν οι «*vecini*», οι οποίοι είναι υπόχρεοι αγγαρείας και φόρου.

Η εναντίωση των χωρικών στην υποδούλωση στηρίχτηκε, κυρίως, επί του δεσμού της συνιδιοκτησίας, ο οποίος έχει βαθιές ρίζες στην οργάνωση του ρουμάνικου χωριού και διατηρήθηκε ως ιδιαίτερο γνώρισμα της ρουμανικής ιστορίας μέχρι του 20^{ου} αιώνα.

Εκείνο το οποίο χαρακτηρίζει τη ζωή των χωρικών κατά την φεουδαλική περίοδο και το οποίο είχε επιπτώσεις στην ιστορία του πολιτισμού είναι ο λαϊκός αγώνας εναντίον της δουλείας. Η πνευματική παραγωγή των χωρικών, δια να διακρίνεται από εκείνης της άρχουσας τάξεως, έχει ως όργανο την μητρική γλώσσα, η οποία προσφέρει σε αυτούς εκφραστική δύναμη πλουσιότερη και βαθύτερη εκείνης, την οποία προσφέρει η χρήση μιας ξένης γλώσσας. Η φιλολογική παραγωγή των χωρικών, ερχομένη από τα βάθη του μεσαίωνα, είναι προφορική και υπόκειται σε συνεχείς μεταβολές. Είναι πνευματική παραγωγή κοινωνικού αγώνα, στην οποία αντικατοπτρίζεται η λαϊκή αντίσταση εναντίον της καταπίεσεως.

Αυτά είναι τα κοινωνικά στοιχεία, τα οποία εξηγούν την ανάπτυξη της ρουμανικής φιλολογίας και του πολιτισμού γενικώς μέχρι του τέλους του 16^{ου} αιώνα.

Οι αρχές της πνευματικής παραγωγής στη σλαβονική γλώσσα στους Ρουμάνους²

Οι παλαιότερες σλαβικές επιγραφές χρονολογούνται από του 10^{ου} αιώνα. Οι επιγραφές αυτές δεν ανήκουν σε πληθυσμό σλαβικών φύλων, εγκατεστημένων μεταξύ των Ρουμάνων, αλλά μαρτυρούν τη γλώσσα ενός διαμορφωμένου φεουδαλικού στρώματος επί του ρουμανικού εδάφους³.

Είναι γνωστή η καταγωγή της σλαβονικής γλώσσας, η οποία χρησιμοποιήθηκε υπό της ορθοδόξου εκκλησίας και της φεουδαλικής εξουσίας από του 10^{ου} μέχρι του 17^{ου} αιώνα. Αργότερα ονομάσθηκε «σλαβική», «σλαβονική» ή «*αρχαία εκκλησιαστική σλαβική*», αν και δεν χρησιμοποιήθηκε μόνο στην Εκκλησία, αλλά και στις αυλές των ηγεμόνων και φεουδαρχών, και γενικότερα στη διοίκηση. Γλωσσολόγοι τινές ονομάζουν αυτήν «*αρχαία βουλγαρική*». Η γραπτή αυτή γλώσσα,

² Μαρία Παπαγεωργίου (επιμέλεια), *Δελτίο Ρουμανικής Βιβλιογραφίας...*, σσ. 26-30. Επισκόπηση μελέτης του P. P. Panaitescu, *Istoria Literaturii Române...*, σσ. 235-237.

³ Η γραφή και η ανάγνωση στη σλαβονική γλώσσα επικρατούν στα ρουμανικά εδάφη κατά το 10^ο αιώνα, όμως τα πρώτα γραπτά έγγραφα χρονολογούνται μόλις το 12^ο αιώνα. Ο μοναχός Φιλόθεος, για παράδειγμα, ένας εκ των λογοθετών του ηγεμόνα Μίρτσεα του Γηραιού, υπογράφει έναν θρησκευτικό ύμνο (πολυέλαιο), ο οποίος διασώθηκε μόνο σε μεταγενέστερα αντίγραφα (του 15^{ου} αιώνα).

αναμφισβητήτως βουλγαρική, έχει στη βάση αυτής μία βουλγαρική διάλεκτο, ομιλούμενη στη νότια Μακεδονία (περιοχή Θεσσαλονίκης), κατά τον 9^ο αιώνα, όταν οι αδελφοί Μεθόδιος και Κύριλλος με τους μαθητές αυτών μετέφρασαν εκ της ελληνικής στη σλαβονική τα εκκλησιαστικά βιβλία. Με επιδράσεις εκ της ελληνικής στον τομέα της συνθέσεως των λέξεων και της συντάξεως, με ρητορικά σχήματα δανεισμένα εκ βυζαντινών προτύπων και με τη διαρκή εξάρτηση εκ της βυζαντινής λογοτεχνίας, η γλώσσα των σλαβονικών θρησκευτικών κειμένων απομακρύνεται εν μέρει εκ της γλώσσας του λαού, εξατομικεύεται και γίνεται φιλολογική γλώσσα.

Οι συχνές και βαθιές μεταβολές, τις οποίες υπέστη η βουλγαρική γλώσσα, η οποία από φωνητικής και γραμματικής απόψεως αποκόπτεται από τις άλλες σλαβικές γλώσσες, είχαν ως έμμεση συνέπεια να μείνει οπίσω η σλαβονική γλώσσα. Ήδη από του 12^{ου} και 18^{ου} αιώνα, η επαφή της σλαβονικής μετά της ομιλούμενης γλώσσας, βαθμιαίως ελαττώνεται, πράγμα, το οποίον οδηγεί στην μετατροπή αυτής σε γλώσσα νεκρή.

Είναι αληθές ότι οι ομιλούμενες σλαβικές γλώσσες, βουλγαρική, σερβική, κροατική, ρωσική και ουκρανική, άσκησαν επίδραση, προ πάντων φωνητική, επί της φιλολογικής γλώσσας. Ούτω διακρίνονται τέσσαρις τύποι, αντιστοιχούντες στις γλώσσες, οι οποίες άσκησαν επίδραση. Στις ρουμάνικες χώρες κυριάρχησε ο τύπος της μεσαιωνικής βουλγαρικής (ρουμ. «*medio - bulgară*»), με φωνητικές και μορφολογικές επιδράσεις 1% της βουλγαρικής γλώσσας, της ομιλούμενης από του 12^{ου} μέχρι του 16^{ου} αιώνα. Μόνο στη Μολδαβία υπάρχουν επιδράσεις της ουκρανικής και στη Βλαχία της σερβικής, η βάση όμως παραμένει η αυτή. Πρέπει να υπογραμμίσουμε δύο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, αναφορικά προς την χρησιμοποίηση και διάδοση τις φιλολογικής σλαβικής γλώσσας στους Ρουμάνους και συγκεκριμένως τη γενική και ενιαία διάδοση τις γλώσσας αυτής εφ' ολοκλήρου του ρουμάνικου εδάφους κατά το μεσαιώνα και το γεγονός ότι η σλαβονική γλώσσα ήτο η καλλιεργημένη γλώσσα της άρχουσας τάξεως κατά το χρόνο της οργανώσεως της φεουδαρχίας.

Στην Τρανσυλβανία, επειδή δεν υπήρχαν μεγάλα μοναστήρια και με μακρά παράδοση, ούτε μοναρχικές φεουδαλικές αυλές, επιστεύετο, εσφαλμένως, ότι δεν είχε εκεί ευρεία διάδοση η σλαβονική γλώσσα. Εσχάτως η μελέτη των σλαβονικών, τρανσυλβανικών χειρογράφων του Cluj, Braşov, Sibiu, Arad και Năsăud, ως και του Maramureş (η οποία ευρίσκεται ακόμη στην αρχή), αναγκάζει ημάς να μεταβάλουμε αισθητώς τη γνώμη αυτή.

Το γεγονός ότι τα στρώματα της άρχουσας τάξεως στην Τρανσυλβανία χρησιμοποίησε την σλαβική αυτή γλώσσα, όπως και εκείνα της Βλαχίας και Μολδαβίας, είναι απόδειξη ότι η υιοθέτηση της γραφομένης αυτής γλώσσας εκ μέρους των Ρουμάνων είναι παλαιότερα του φεουδαλικού συγγρικού κράτους της Τρανσυλβανίας (11^{ος} - 13^{ος} αιώνας). Το κράτος αυτό, με τη λατινική (καθολική) του εκκλησία, εάν δεν είχε βρει εκεί ένα ισχυρό φεουδαλικό θεσμό, βασισμένο στην χρησιμοποίηση της σλαβονικής γλώσσας, δεν θα είχε προσφέρει τις αναγκαίες οικονομικές και πολιτιστικές συνθήκες εις μίαν διείσδυση του ορθοδόξου σλαβονισμού.

Είναι φανερό, ότι η σλαβοβυζαντινή λειτουργία δεν ηδύνατο να υιοθετηθεί υπό των Ρουμάνων της Τρανσυλβανίας, εφόσον ο πληθυσμός ομιλεί μία ρωμανική γλώσσα, κατά την εποχή της εξουσίας του φεουδαλικού καθολικού κράτους, όταν η επαρχία αυτή ευρίσκετο υπό την άμεση επήρεια των λατινικών επισκοπάτων της Oradea και Alba - Iulia, αλλά πολύ παλαιότερο.

Η υιοθέτηση ως επίσημης γλώσσας της εκκλησιαστικής σλαβικής εκ μέρους των Ρουμάνων σε όλες τις ρουμανικές χώρες, χρονολογείται απ' του 10^{ου} αιώνα. Το γεγονός ότι κατά την εποχή ταύτη υπήρχαν ακόμη στη Ρουμανία σλαβικές κοινότητες (ιδρυμένες ήδη από του 6^{ου} αιώνα), καθώς και η παρουσία σλαβικών τίνων στοιχείων στην άρχουσα τάξη, συνέβαλαν στην εκλογή της σλαβικής γλώσσας ως γλώσσας της φεουδαλικής εξουσίας.

Το 10^ο αιώνα εμφανίζεται στην Ιστορία της Ρουμανίας η φεουδαλική οργάνωση. Μεταξύ της υιοθετήσεως της εκκλησιαστικής σλαβονικής γλώσσας ως επίσημου εκ μέρους των Ρουμάνων και του σχηματισμού μιας τάξεως κυριάρχων φεουδαρχών, υπάρχει όχι μόνον σημαντική χρονολογική ταύτιση, άλλα αμφοτέρα τα φαινόμενα συμπληρώνουν άλληλα.

Κατά το μεσαίωνα η τάξη των φεουδαρχών στην Ρουμανία διέφεραν από την τάξη των υποτελών και υφισταμένων την εκμετάλλευση, τόσο δια των προνομίων, όσον και δια του πολιτισμού, ο οποίος ενεδύετο τύπους ξένους και απρόσιτους στους πολλούς. Ο συγγραφεύς υποστηρίζει, ότι η χρησιμοποίηση υπό της φεουδαλικής τάξεως μιας ξένης και ιεράς γλώσσας ήταν το αποτέλεσμα της ταξικής αλαζονείας και προ πάντων μέτρο προστασίας εναντίον της προσεγγίσεως των πολλών στις τάξεις των προνομιούχων.

Η φιλολογική σλαβική γλώσσα, χρησιμοποιηθείσα κυρίως υπό της άρχουσας τάξεως, του κλήρου, αλλά και υπό των αντιπροσώπων των πόλεων, κατά την φεουδαλική περίοδο, έχει το ρόλο, τον οποίο διαδραμάτισε η λατινική γλώσσα στη δυτική και κεντρική Ευρώπη, η αρχαία ελληνική στους Έλληνες και η ίδια η γραφομένη σλαβονική στους ορθοδόξους σλαβικούς λαούς: Βουλγάρους, Σέρβους, Κροάτες και Ρώσους. Δεν έχομεν να κάμωμεν, όπως επιστεύθη υπό των παλαιών ερευνητών, με μία γλώσσα χρησιμοποιηθείσα αποκλειστικώς υπό της Εκκλησίας. Η Εκκλησία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διάδοση και την διατήρηση της χρησιμοποιούμενης υπό της άρχουσας τάξεως γλώσσας. Η σλαβονική χρησιμοποιείτο όχι μόνον ως γλώσσα λειτουργική, αλλά και ως γλώσσα της φιλολογίας, των νομικών κειμένων, του φεουδαλικού κράτους και των ευγενών, στις συμφωνίες και την αλληλογραφία αυτών. Αυτή υπήρξε η καλλιεργημένη γλώσσα της φεουδαλικής τάξεως.

Είναι αληθές, ότι στην Τρανσυλβανία δεν υπήρξε, με ολίγες εξαιρέσεις, τάξη ρουμάνων ευγενών ορθοδόξων, αλλά οι αρχές της ορθοδόξου ρουμανικής εκκλησίας ήσαν φεουδαλικοί. Η φεουδαλική τάξη των κνέζων και των ζουπάνων αληθώς κυριάρχησε επί των εκκλησιών, των μοναστηριών και των ανηκουσών εις αυτά περιοχών. Η ορθόδοξος Εκκλησία της Τρανσυλβανίας, όπως και των άλλων ρουμανικών χωρών, δεν ήταν, κατά το μεσαίωνα, λαϊκή, αλλά φεουδαλική. Ούτω, η σλαβονική γλώσσα είναι στην Τρανσυλβανία η γλώσσα της Εκκλησίας και η γλώσσα της τάξεως των ρουμάνων κνέζων.

Οι σχέσεις μετά του Βυζαντίου⁴

Ήδη από του 14^{ου} αιώνα, οι ρουμάνοι ηγεμόνες επεδίωξαν να έχουν απευθείας σχέσεις μετά του Βυζαντίου. Το 1359 ο Νικόλαος Αλεξάνδρου ζήτησε δι' επιστολών από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως να του στείλουν ένα μητροπολίτη δια τη μητρόπολη της Ουγγροβλαχίας, ο οποίος να εξαρτάται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Το Πατριαρχείο εδέχθη την αίτηση και απέστειλε τον Ιάκωβο Κριτόπουλο, πρώην μητροπολίτη της Vicina.

Οι ηγεμόνες έστελλαν τα τέκνα των δια σπουδές στο Βυζάντιο, μέγα πολιτιστικό κέντρο. Εις εκ των υιών του Mircea του Γέροντος υπηρέτησαν στην αυλή του αυτοκράτορα Ιωάννου Η' (1425-1448) ως αξιωματικός της αυτοκρατορικής φρουράς, ενώ ο εγγονός του Dan πολέμησε γενναίως στο βυζαντινό στρατό εναντίον των Τούρκων, ο δε αυτοκράτωρ διέθεσε εν εκ των μεγαλυτέρων πλοίων δια να τον φέρει στην Cetatea Albă.

Η συνήθεια των βογιάρων να αφιερώνουν τα ιδρυθέντα υπ' αυτών μοναστήρια μετά των κτημάτων των στο Άγιο Όρος και τα Πατριαρχεία της Ανατολής, αρχίζει από του 1391, λαμβάνει δε συν τω χρόνω τις γνωστές διαστάσεις. Οι μοναχοί, οι οποίοι απεστέλλοντο δια να διοικήσουν τις αφιερωθείσες περιουσίες των μοναστηριών, έφερον μεθ' εαυτών ελληνικά βιβλία και χειρόγραφα. Τα μοναστήρια αυτά έγιναν αληθείς εστίες πολιτισμού. Το 1429 ο Γαβριήλ Μοναχός της μονής του Neamț αντέγραψε ένα *Ευαγγελιάριο* με κείμενο σλαβονικό και ελληνικό, καλώς διακοσμημένο.

Μετά την πτώση του βυζαντινού κράτους και τις γινόμενες σφαγές εκ μέρους των κατακτητών, πολλοί διανοούμενοι Έλληνες κατέφυγαν στην Ιταλία. Ούτοι μετέσχον στην ανάπτυξη της κινήσεως της Αναγεννήσεως. Όσοι έμειναν στην πρωτεύουσα, κατά το πλείστον υποτάγησαν στους κατακτητές, ενώ οι πλούσιες βιβλιοθηκών λεηλατήθηκαν ή κατεστράφησαν. Επομένως, φυσικό ήταν μετά την πτώση του βυζαντινού κράτους να ακολουθήσει περίοδος περιορισμένης πολιτιστικής δραστηριότητος στην Κωνσταντινούπολη. Αλλά, εάν δεν εγράφησαν έργα μεγάλης αξίας, εν τούτοις ενεφανίσθησαν χρονικά και απομνημονεύματα αναφερόμενα, όχι μόνον στους Έλληνες, αλλά και στους γειτονικούς λαούς.

Δεν παρήλθε πολύς χρόνος και οι Τούρκοι αντελήφθησαν ότι έχουν ανάγκη της βοθηείας των Ελλήνων.

Η βαθμιαία ιδιοποίηση της οικονομικής ζωής και αγοράς της οθωμανικής αυτοκρατορίας εκ μέρους των ευπατριδών Ελλήνων των πόλεων και ιδιαιτέρως υπερπλούτων τινών της Κωνσταντινουπόλεως, της Θεσσαλονίκης και της Αγκιάλου, οι οποίοι τοποθετούν τις περιουσίες των σε ρευστό χρήμα, ενοικιάζοντες τις εισπράξεις των εισοδημάτων του κράτους και αγοράζοντες κτήματα στις ρουμανικές χώρες, όπου καταλαμβάνουν αξιώματα, αποτελεί την πραγματική αιτία της ελληνικής επιρροής στην Ρουμανία.

---

⁴ Μαρία Παπαγεωργίου (επιμέλεια), *Δελτίο Ρουμανικής Βιβλιογραφίας...*, σσ. 29-30. Επισκόπηση μελέτης του P. P. Panaitescu, *Istoria Literaturii Române...*, σσ. 238-240.

Συν τω χρόνω οι Έλληνες αρχίζουν να καταλαμβάνουν σημαντικές θέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία, να διεξάγουν την εξωτερική πολιτική αυτής, να ασκούν υπερβολική επιρροή στο διορισμό των ρουμάνων ηγεμόνων και προσέτι στη διακυβέρνηση των κρατών του Δουνάβειου. Είναι γνωστή η επίδραση, την οποία έσχον σε Μιχαήλ Καντακουζηνός, επιλεγόμενος Σεϊτάνογλου, σε Γιάννης ο Βάνος, σε Ανδρόνικος Καντακουζηνός,, ή Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος.

Τα έγγραφα δεν μας πληροφορούν περί του εάν, με την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως, Έλληνες διανοούμενοι κατέφυγαν στη Ρουμανία. Αλλά από των πρώτων χρόνων του 16^{ου} αιώνα, οι Έλληνες άρχισαν να κατευθύνονται προς την Ρουμανία και προ πάντων κληρικοί, τους οποίους έφεραν οι ηγεμόνες, ίνα διοργανώσουν το θρησκευτικό βίο. Το 1500 ο Ράδος ο Μέγας, μεσολαβών παρά τω σουλτάνω, ελευθερώνει από την εξορία τον Πατριάρχη Νήφωνα και οδηγεί αυτόν στη Βλαχία, ίνα διοργανώσει την Εκκλησία.

Η κυκλοφορία των σλαβικών χειρογράφων στους Ρουμάνους⁵

Η θρησκευτική φιλολογία στη σλαβονική γλώσσα, η οποία κυκλοφορεί στα χειρόγραφα, ανεγνώσκετο υπό περιορισμένου αριθμού αναγνωστών, όχι όμως κατ' αποκλειστικότητα μοναχών και ιερέων, αλλά και υπό των βογιάρων, των διοικητών, ως και τίνων πλουσίων κατοίκων των πόλεων.

Η διάδοση των σλαβικών χειρογράφων θρησκευτικού περιεχομένου στη Βλαχία και την Μολδαβία οφείλεται κυρίως στους σέρβους και βουλγάρους μοναχούς, οι οποίοι κατέφυγαν στην Ρουμανία μετά την τουρκική εισβολή. Οι αρχές της σλαβικής γραφής είναι πολύ παλαιότερες και έχουν πολύ ευρύτερα κοινωνικά θεμέλια. Άλλωστε, κατά την εποχή της πτώσεως της Βουλγαρίας (1393) και της Σερβίας (1459) υπό τον τουρκικό ζυγό, υπήρχαν στις ρουμανικές χώρες παλαιά και πολυάριθμα χειρόγραφα στη σλαβονική γλώσσα. Οι περιπτώσεις πολυτίμων θρησκευτικών κειμένων γραφέντων στη Βουλγαρία και τη Σερβία, τα οποία έφθασαν βραδύτερον στις ρουμανικές χώρες, όπως το *Ευαγγελιάριον της Αποκαλύψεως* με την υπογραφή του Πατριάρχου των Σέρβων Σάββα Β', αποτελούν εξαιρέσεις. Περισσότερα είναι τα χειρόγραφα των Ρουμανικών Χωρών, τα οποία εγράφησαν υπό γραμματικών και κληρικών αποσταλέντων «προς τελειοποίηση» στο Άγιο Όρος, στα σλαβικά μοναστήρια (Ζωγράφου, Χιλανταρίου) και στη Σερβία. Ακόμη και κατά το β' ήμισυ του 14^{ου} αιώνα εστάλησαν στο Άγιο Όρος υπό του ηγεμόνα της Βλαχίας Βλαδισλάβου πολυάριθμοι ρουμάνοι μοναχοί.

Δεν αποκλείεται ορισμένες βυζαντινές και λατινικές συγγραφές να μεταφράσθηκαν στη σλαβονική εν Μολδαβία. Μία *Συλλογή* (*Sbornic*) περιλαμβάνουσα πολεμική εναντίον των αιρέσεων, μεταφράσθηκε εκ της Ελληνικής στη Σλαβονική, πιθανώς εν Μολδαβία, τον 15^ο αιώνα (σλαβικό χειρόγραφο, αρ. 296, Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας της Ρουμανικής Λαϊκής Δημοκρατίας).

---

⁵ Μαρία Παπαγεωργίου (επιμέλεια), *Δελτίο Ρουμανικής Βιβλιογραφίας...*, σσ. 30-36. Επισκόπηση μελέτης του P. P. Panaitescu, *Istoria Literaturii Române...*, σσ. 240-250.

Ήδη από του 15^{ου} αιώνα ενεφανίσθησαν διάφοροι τύποι γραμμάτων και διακοσμητικών στοιχείων, τα οποία διακρίνονται από εκείνα των σλαβικών χωρών. Υπάρχουν όμως και αντίγραφα κειμένων παλαιότερα της εμφάνισης του καλλιγραφικού τύπου των ρουμανικών χωρών (*Οκτώηχος*, 13^{ος} αιώνας), τα αποσπάσματα του *Ευαγγελιαρίου* και της *Παλαιάς Διαθήκης*, 13^{ος} - 14^{ος} αιώνας), τα φύλλα του Râșnov, επί περγαμηνής, το *Τετραβάγγελο* της μονής Neamț, επί περγαμηνής, αντιγραφέντα προ της ιδρύσεως των φεουδαλικών κρατών της Μολδαβίας και της Βλαχίας.

Στο πλήθος των χειρογράφων, διακρίνουμε: τα βιβλία λατρείας, των οποίων η σημασία δια την ιστορία του πολιτισμού είναι περιορισμένη· τις μεγάλες συλλογές, οι οποίες αποτελούν πραγματικές βιβλιοθήκες θρησκευτικών συγγραφών και διακρίνονται εις δύο ομάδας: τις προοριζόμενες δι' ανθρώπους περιορισμένης μορφώσεως και περιλαμβανούσες ηθικές συμβουλές, παραδόσεις περί θαυμάτων αναχωρητών, και τις περιέχουσες κείμενα θεολογικά και ρητορικά υψηλής κλάσεως, όπως οι ομιλίες του Ιωάννου Χρυσοστόμου, οι συγγραφές των μεγάλων εκκλησιαστικών βυζαντινών ρητόρων. Οι τελευταίες είναι πολυπληθέστερες κατά το α' ήμισυ του 15^{ου} αιώνας. Έτερον κατηγορία αποτελούν τα βιβλία του τυπικού.

Και στην Τρανσυλβανία αντεγράφοντο βυζαντινά έργα στη σλαβονική γλώσσα, φιλοσοφικού και θεολογικού περιεχομένου, όπως τα σχόλια του βυζαντινού αυτοκράτορα Ιωάννου Καντακουζηνού στα *Ηθικά* του Αριστοτέλους, ευρεθέντα στην εκκλησία Scheilor του Βρασον, ή και πολεμικά κατά των αιρέσεων.

Στις σλαβοβυζαντινές συλλογές υπάρχουν πολλά θρησκευτικά σχόλια, ερμηνείες των γραφών, κείμενα βυζαντινής μυστικής φιλοσοφίας. Τα έργα του Ψελλού, οι αντικαθολικές συγγραφές του Ιωσήφ Βρυεννίου, μία παραλλαγή άγνωστος στους βυζαντινολόγους της *Αλύσεως του Ιώβ*, αποδιδόμενη στον Ολυμπιόδωρος της Αλεξανδρείας (11^{ος} αιώνας) κ.λπ.

Αν και οι θρησκευτικές συλλογές είναι ποικίλης προελεύσεως, κυριαρχούν σε αυτές οι ησυχαστικές δοξασίες.

Ακολούθως, ο συγγραφεύς αναφέρεται στην εμφάνιση, κατά το 14^ο αιώνα, της ησυχαστικής κινήσεως, αντιπροσωπευόμενης κυρίως υπό του Γρηγορίου Παλαμά, η οποία ενεφανίσθη ως αντίδραση κατά του θρησκευτικού ορθολογισμού της Δύσεως. Οι οπαδοί του ησυχασμού, γράφει, βασιζόμενοι στις συγγραφές των Αγίων Πατέρων της Εκκλησίας των αρχών της χριστιανικής φιλολογίας (Ι. Χρυσοστόμου, Βασιλείου Μεγάλου, Γρηγορίου Θεολόγου, Ψευδοδιονυσίου του Αρεοπαγίτου, Μαξίμου Μάρτυρος κ.ά.), διετείνοντο ότι δύναται να επιτευχθεί επαφή του πιστού και της θεότητας δια της αποσπάσεως της ανθρωπινής σκέψεως από παντός κοσμικού και υλικού και της δημιουργίας μιας ψυχικής καταστάσεως συγγενούς προς την ανατολική έκσταση. Η μυστική αυτή δοξασία κυριάρχησε στις συζητήσεις των συνόδων και κατά κάποιον τρόπον εγένετο επίσημος στο Βυζάντιο. Είχε χαρακτήρα αντιδραστικό, καταπνίγουσα τις τάσεις κοινωνικού αγώνα, αλλά συγχρόνως εξασθενεί τη δύναμη της ορθοδόξου εκκλησίας, της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, η οποία ιδιοποιείτο το ρόλο του μεσολαβητή μεταξύ των πιστών και του Θεού. Είναι βέβαιον ότι ο ησυχασμός έσχεν ευρεία διάδοση στους νοτίως του Δουνάβεως Σλάβους και στις ρουμανικές χώρες δια του μητροπολίτου Ευθυμίου του

Τυρνόβου και δια του Νικοδήμου, ιδρυτού του πρώτου μοναστηρίου της Βλαχίας. Είναι γεγονός ότι πολυάριθμες σλαβικές συλλογές θεολογικού περιεχομένου, οι οποίες αντιγράφηκαν στη Ρουμανία κατά τους αιώνες 15^ο και 16^ο, έχουν χαρακτήρα ησυχαστικό, όχι μόνον δια της επικρατήσεως των παλαιών και νεότερων συγγραφών, οι οποίες θεωρήθηκαν υπό τίνων ησυχαστών ως πηγές της δοξασίας αυτών, αλλά και δια το μυστικό τόνο, ο οποίος υπάρχει σε αυτές.

Εκ των μυστικών βυζαντινών συγγραφών οι πλέον διαδεδομένες στις συλλογές αυτές είναι οι *Ασκητικοί διάλογοι* του Εφραίμ του Σύρου και η *Κλίμαξ* του Ιωάννου του Κλίμακα, αμφότερες προερχόμενες εξ ασιατικού τμήματος της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο Εφραίμ ο Σύρου συνιστά στους πιστούς να μη παρασύρονται εκ της λαϊκής κοσμικής φιλοσοφίας. Κατ' αυτόν ο βίος είναι πόνος, ο άνθρωπος δεν πρέπει να ευθυμεί, διότι ο γέλωθ θα μεταβληθεί σε κλάμα.

Μία άλλη όψη του μυστικισμού παρουσιάζει η *Κλίμαξ*, η οποία συνίσταται στη διαδοχική απόρριψη παντός ανθρωπίνου.

Θρησκευτικά τίνια κείμενα περιλαμβάνουν τμήματα κοινωνικοπολιτικού χαρακτήρα. Ο Γρηγόριος ο Θεολόγος γράφει περί της ανυπακοής, ότι εγκυμονεί μεγάλους κινδύνους, άποψη ενός «*Αγίου*», η οποία στηρίζει την υποδουλωτική οργάνωση του φεουδαλισμού.

Σε άλλες πάλη συγγραφές, οι οποίες κυκλοφόρησαν προ της εγκαθιδρύσεως του φεουδαλισμού, δεν ευνοούνται τα φεουδαλικά συμφέροντα. Γενικώς όμως η εκκλησιαστική φιλολογία, η οποία γράφηκε στη σλαβική γλώσσα, ευνοεί την άρχουσα τάξη.

Μία άλλη κατηγορία κειμένων, τα οποία κυκλοφόρησαν κατά τους αιώνες 14^ο - 16^ο, είναι εκείνα, τα οποία περιλαμβάνουν την απόκρυφη θρησκευτική φιλολογία. Πρόκειται περί των αιρετικών έργων, τα οποία διεξάγουν αγώνα κατά της επισήμου εκκλησίας και της φεουδαλικής τάξεως, η οποία στηρίζεται υπό αυτής, και των παραδόσεων, οι οποίες πλάσθηκαν με αφετηρία τις παραδόσεις της *Βίβλου*. Ταύτα συλλογικώς ονομάζονται λαϊκά βιβλία. Στην κατηγορία αυτών ανήκουν τα έργα τινά, τα οποία κυκλοφόρησαν σε πολλές γλώσσες κατά το μεσαίωνα (*Αλεξάνδρεια*, *Βαρλαάμ* και *Ιωασάφ*). Δικαίως δε ονομάστηκαν λαϊκά, διότι όχι μόνον έτυχαν μεγάλης κυκλοφορίας, αλλά και συμπεριλήφθησαν σε αυτά προφορικές λαϊκές παραδόσεις.

Η κυκλοφορία των σλαβικών αυτών βιβλίων θέτει το δυσεπίλυτο δια την ιστορία του ρουμάνικου πολιτισμού πρόβλημα: από ποιους διατάζονταν και προς ποιους απηθύνοντο. Δύνανται να ονομάζονται λαϊκά, όταν ήσαν γραμμένα σε γλώσσα, την οποία δεν ηγνοεί ο λαός; Αφ' έτερου, το περιεχόμενο αυτών αντίκειται στο επίσημο δόγμα της Εκκλησίας και προσεγγίζει τα φιλολογικά δημιουργήματα των μαζών. Και βογιάροι θα διάβαζαν τα λαϊκά βιβλία, καθώς και τίνες κάτοικοι των πόλεων, γνώστες της σλαβονικής, «*αλλά πρέπει να δεχθώμεν ότι προσέτι υπό την σλαβονική μορφή τα βιβλία αυτά ήταν γνωστά υπό του λαού. Δια ποιας οδοῦ εγένετο η τελευταία αυτή επαφή; Τον κύριο ρόλο πρέπει να διαδραμάτισαν οι ιερείς, οι οποίοι γνώριζαν σλαβικά. Απόδειξη αυτού αποτελεί το γεγονός ότι πολλές ρουμανικές μεταφράσεις των λαϊκών βιβλίων των αιώνων 16^{ου} -18^{ου} οφείλονται σε αυτούς*».

Το παλαιότερο απόκρυφο κείμενο, το οποίον εγράφη στη Ρουμανία είναι η *Προσευχή... δια την απομάκρυνση του διαβόλου* του Αγίου Σισσινίου, το οποίο αντιγράφηκε πιθανώς κατά το β' ήμισυ του 18^{ου} αιώνα δια το Ρουμάνο Gheorghe Brațul.

Επί πολύν χρόνον επιστεύετο ότι η αντιφεουδαλική λαϊκή αίρεση των Βογομίλων της Βουλγαρίας (10^{ος} - 15^{ος} αιώνας) υπήρξε στη βάση της διαδόσεως όλων των λαϊκών παραδόσεων θρησκευτικού χαρακτήρα. Σήμερα μόνο μέρος αυτών αποδίδεται στη βογομιλική αντίληψη του δυαδισμού, ενώ άλλα πιστεύεται ότι έφθασαν δι' άλλης οδού στη Ρουμανία.

Περί της αιρέσεως ταύτης αναφέρεται ότι είναι η σλαβική παραλλαγή των ρευμάτων του δυαδισμού της Ασίας (Μανιχαίων, Μασσαλιανών και Παυλικιανών), συμφώνως προς τα οποία υπάρχει δημιουργία του κακού στον κόσμο, το οποίο πρέπει να κτυπηθεί. Το κακόν συνθέτει ολόκληρος η φεουδαλική οργάνωση των μοναρχών, των ευγενών, καθώς και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Επί πολύν χρόνον οι Βογόμιλοι πολέμησαν εναντίον του φεουδαλισμού στη Βουλγαρία και η αίρεση αυτών διαδόθηκε στη βυζαντινή αυτοκρατορία, τη Βοσνία, Σερβία και Δυτική Ευρώπη. Δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία περί της διαδόσεως της αιρέσεως στις ρουμανικές χώρες υπό τη μορφή θρησκευτικών κοινοτήτων. Στον Βίο του Αγίου Θεοδοσίου του Τυρνόβου (περίπου 1350 - 1365) φαίνεται ότι ο μοναχός αυτός, απηλής διάκτης των Βογομίλων στην πατρίδα του, εγένετο ονομαστός και μεταξύ των Ούγγρων, Σέρβων και Ρουμάνων (Βλάχων) δια τον αγώνα αυτόν, οπόθεν συνάγεται ότι υπήρχε πρόβλημα Βογομίλων και εν Ρουμανία. Σαφεστέρα από της απόψεως αυτής είναι η επιστολή του Πατριάρχου Ευθυμίου του Τυρνόβου προς τον ηγούμενο Νικόδημο της Τισμάνα (περίπου 1378 - 1398), στην οποία γίνεται λόγος περί προστασίας των νέων από της αιρέσεως των «Μασσαλιανών» και εις ετέρα προς τον μητροπολίτη Άνθιμο της Βλαχίας, αναφερομένη στις έριδες, τις οποίες εισήγαγαν οι αιρέσεις στην Εκκλησία.

Εν εκ των γνωστότερων βιβλίων των Βογομίλων, το δράμα του προφήτου Ησαΐου, κυκλοφόρησε σε σλαβικά αντίγραφα ιδίως στη Μολδαβία (το παλαιότερο χειρόγραφο χρονολογείται από του 1448· έτερα χειρόγραφα ανήκουν στο 16^ο αιώνα). Έτερον, *Μυστική βίβλος του Ενώχ*, κυκλοφόρησε σε δύο σλαβικά χειρόγραφα της Μολδαβίας και της Βλαχίας, χρονολογούμε να αμφοτέρα από του 16^{ου} αιώνα.

Εκ των απόκρυφων συγγραφών, των συνδεομένων με την *Καινή Διαθήκη*, αναφέρονται το *Απόκρυφο Ευαγγέλιο του Νικοδήμου* και η *Παράδοση του Αφροδισιανού*, μεγαλοποίηση της ευαγγελικής διηγήσεως περί της προσκυνήσεως των μάγων.

Μέγας αριθμός σλαβονικών χειρογράφων περιλαμβάνει απόκρυφα συνδεόμενα με την *Παλαιά Διαθήκη*: *Η αφήγησις περί της κεφαλής του Αδάμ*, *Ο Λόγος του προφήτου Δανιήλ περί του βασιλέως Ναβουχοδονόσορ*, *Η Αποκάλυψις του Αβραάμ περί της διαθήκης του Αρχαγγέλου Μιχαήλ*.

Μεταξύ των αποκαλυπτικών, χαρακτηριστικότερα είναι η υπό τον τίτλο *Αί προφητεία του Αγίου Μεθοδίου, επισκόπου των Πατάρων*.

Η απόκρυφος φιλολογία κυκλοφόρησε στον κόσμο των χωρίων και επίσης και εις τίνες αυλές βογιάρων, διότι η Εκκλησία δεν εξουσίαζε ολόκληρη την πνευματική

ζωή, όπως αποδεικνύει και η λεπτομέρεια η αναφερομένη στον *Βίον του Νίφωνος*, ότι είς βογιάρος της Μουντένιας ηρνήθη να προσκύνηση τα λείψανα του Αγίου, μη πιστεύων στη θαυματουργό δύναμη αυτών.

Δύο κυρίως έργα κυκλοφόρησαν σε πολλά σλαβικά χειρόγραφα: η ανατολικής προελεύσεως αφήγηση *Βαρλάμι και Ιωασάφ*, διασκευή του βίου του Βούδα, και η *Αλεξάνδρεια*, μυθιστορηματική διασκευή του βίου του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Εξ αυτών, του πρώτου έργου είναι γνωστά τέσσερα χειρόγραφα σλαβικά του 15^{ου} - 16^{ου} αιώνας, προερχόμενα εκ της Μολδαβίας. Αποσπάσματα αυτού ενδέχονται στις *Διδαχές του Neagoe Basarab προς τον υιόν αυτού Θεοδοσίον*.

Του δευτέρου είναι γνωστές δύο παραλλαγές, μία εκ Μολδαβίας, στη μεσαιωνική βουλγαρική, και ετέρα ρουμανική (μεταφρασθείσα εκ της σερβικής). Η σλαβική είναι πλουσιότερη καθ' όσον αφορά στο μυθολογικό μέρος και παρουσιάζει ελαττωμένο το ιστορικό στοιχείο. Ιδιαίτερου ενδιαφέροντος τυγχάνει το τμήμα το αναφερόμενο στους γυμνοσοφιστές, και το αναφερόμενο στις ενοχλήσεις στον Άδη των ανεπεικόν ηγεμόνων και βογιάρων. Η *Αλεξάνδρεια* αναφέρεται και στις *Διδαχές Neagoe Basarab*, τόσο στη σλαβική, όσον και στη ρουμανική παραλλαγή.

Περαιτέρω αναφέρεται ότι την πρώτη νομοθεσία στα ρουμανικά φεουδαλικά κράτη απετέλεσαν οι *Νομοκανόνες*, οι οποίοι κυρίως περιλαμβάνουν το κανονικό δίκαιον.

Οι ισχύσαντες στα ρουμανικά φεουδαλικά κράτη νόμοι βασίζονται στη νομοθεσία του Ιουστινιανού και των διαδόχων του, ως και επί των αποφάσεων των οικουμενικών συνόδων και αποτελούν συμπλέγματα κανονικού και ποινικού δικαίου. Η περισσότερα διαδεδομένη συλλογή νόμων είναι *Ο Κώδιξ των Αγίων Αποστόλων* και το *Σύνταγμα* του Ματθαίου Βλαστάρως εκ Θεσσαλονίκης. Η πρώτη μεταφράσθηκε στην παλαιοσλαβική (αρχαία βουλγαρική) ήδη από την εποχή του πρώτου βουλγαρικού κράτους, οπόθεν περαιώθηκε στη Ρωσία του Κιέβου ως εγχειρίδιο νόμων, τον 12^{ον} αιώνα η δευτέρα μεταφράσθηκε το 14^ο αιώνα, επίσης στη Βουλγαρία.

Αμφότερες οι συλλογές ανεγράφησαν στη Βλαχία και τη Μολδαβία από των μέσων του 16^{ου} αιώνας, τόσο δια τις ανάγκες της Εκκλησίας, όσον και της ηγεμονίας. Το παλαιότερο αντίγραφο στη Βλαχία χρονολογείται από του 1541 και περιλαμβάνει το *Σύνταγμα* του Μ. Βλαστάρως. Εγράφη υπό του γραμματέως Dragomir κατά διαταγή τού ηγεμόνα Βλαδισλάβου Β'. Της αυτής συλλογής υπάρχουν δύο αντίγραφα στη Μολδαβία: το ένα εγράφη επί Στεφάνου του Μεγάλου, με πρωτοβουλία της Εκκλησίας υπό του ιερομονάχου Γερβασίου τις μονής Neamt, το 1472, και το άλλο κατά διαταγή τού Στεφάνου του Μεγάλου, υπό τού γραμματέως Δαμιανού, στο Ιάσιο, το 1495. Μέχρι τούδε είναι γνωστά 13 χειρόγραφα σλαβικών νόμων στη Βλαχία και Μολδαβία, χρονολογούμενα από του 15^{ου} - 16^{ου} αιώνα, και άλλα τινά του πρώτου ήμισυ του επομένου αιώνα. Ο μέγας αριθμός σλαβονικών νόμων, οι οποίοι κυκλοφόρησαν στις ρουμανικές χώρες, αποδεικνύει τη χρησιμοποίηση αυτών στη νομολογία. Εκτός των πολυαρίθμων χειρογράφων υπάρχει και εκτύπωση στη σλαβονική, γενομένη στο Târgoviște το 1544, ως παράρτημα στο σλαβονικό *Molitvenic* (*Ευχολόγιο*). Η πρώτη αυτή εντυπωθείσα συλλογή περιλαμβάνει τον *Κώδικα των Αγίων Αποστόλων* με την ένδειξη: «*Όλα τα διατάγματα*

περί των ιερέων και περί των λαϊκών», η οποία δεικνύει το διττό χαρακτήρα του κώδικα, εκκλησιαστικό και λαϊκό.

Τη γραπτή νομοθεσία, η οποία αντικαθιστά την άγραφο και συνάμα είναι ενιαία δι' ολόκληρο τη χώρα, θεωρείται όργανο συγκεντρώσεως της εξουσίας του φεουδαλικού κράτους. Η νομοθεσία αυτή ευνοεί την άρχουσα τάξη. Αλλά και η άγραφος νομοθεσία δεν έπαυσεν ισχύουσα, διότι τόσο ο *Κώδικας των Αποστόλων*, όσο και το *Σύνταγμα* του Βλαστάρως, δεν περιείχαν το πολιτικό φεουδαλικό δίκαιο, το ρυθμίζον τις σχέσεις μεταξύ κυριάρχων και εξηρημένων χωρικών, το κληρονομικό δίκαιο κ.λπ.

Αξιοσημείωτο είναι, ότι αμφότεροι οι κώδικες δεν περιλαμβάνουν μόνο νόμους ή δογματικές αποφάσεις των συνόδων, αλλά και αποσπάσματα των εκκλησιαστικών αποφάσεων, στρεφόμενων εναντίον των μη ορθοδόξων εκκλησιών και των *«αιρέσεων»*. Τοιαυτή υπήρξε μία πολεμική κατά των *«Λατίνων»*. Εάν δε ληφθεί υπ' όψιν ότι η καθολική Εκκλησία ίσκιε προπαγάνδα στη ρουμανική κοινωνία, η πολεμική αυτή είχε και τινα επικαιρότητα.

Περισσότερο ενδιαφέρουσα υπήρξε η ασκηθείσα κατά των αιρέσεων πολεμική. Οι εμφανισθείσες κατά το μεσαιώνα στη βυζαντινή αυτοκρατορία και ύστερα στις σλαβικές χώρες της Βαλκανικής Χερσονήσου αιρέσεις είχαν, κατά το συγγραφέα, ένα κοινωνικό υπόστρωμα. Ιδίως η αίρεση των Βογόμιλων, η οποία διαδόθηκε στη Βουλγαρία, Σερβία και Βοσνία κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα, υπήρξε η θρησκευτική μορφή μιας μεγάλης αντιφεουδαλικής κινήσεως, η οποία ηγέρθη κατά της φεουδαλικής ιεραρχίας και καταδυναστεύσεως της Εκκλησίας, ως και κατά των λαϊκών φεουδαρχών, των μοναρχών, ζουπάνων, βογιάρων, κυριάρχων των ανθρώπων και των κτημάτων. Η αίρεση αυτή απασχόλησε και τον ανώτερο κλήρο των ρουμανικών χωρών κατά το 15^ο αιώνα. Στο σλαβονικό *Σύνταγμα* του Μ. Βλαστάρως υπάρχει ιδιαίτερο κεφάλαιο *«Περί των Βογομίλων»*, αλλά περιγράφονται δια μακρών και άλλες αιρέσεις. Τινές των σλαβονικών κωδίκων περιέχουν και κατάλογο *«απατηλών απαγορευμένων»* βιβλίων, όπως *Η δράσις του Ησαΐου*, βιβλίο ιδιαιτέρως βογομιλικό, το *Βιβλίον* του ιερέως Ιερεμίου εκ Βουλγαρίας, επίσης βογομιλικό, η *Κάθοδος της Θεομήτορος εις τον Άδην*, ή *Ρωσική παράδοσις του Κιτοβράς*.

Οι κώδικες περιλαμβάνουν πολλά στοιχεία ρωμαϊκού δικαίου και ούτω στη σλαβική μετάφραση διατηρήθηκε πλήθος λατινικών όρων, οι οποίοι κατονομάζουν ρωμαϊκούς και ρωμαϊκοβυζαντινούς θεσμούς, δια την ερμηνεία των οποίων στο τέλος του σλαβικού κειμένου του *Συντάγματος* του Βλαστάρως υπάρχει λατινικό λεξιλόγιο μεταφρασθέν εκ του Ελληνικού κώδικα Βασιλικά, ο οποίος περιλαμβάνει ένα λατινοελληνικό λεξιλόγιο. Το λεξιλόγιο αυτό ευρίσκεται σε πολλά σλαβικά χειρόγραφα του Συντάγματος και είναι το πρώτον λατινικό λεξιλόγιο, του οποίου εγένετο χρήση στις ρουμανικές χώρες, εξαιρουμένης της Μολδαβίας, όπου δεν περιελήφθη υπό των αντιγραφένων. Ο συγγραφεύς υποθέτει ότι προέρχεται εκ νοτίου σλαβικού κειμένου.

Οι αρχές της τυπογραφίας κατά το α΄ ήμισυ του 16^{ου} αιώνα⁶

Οι πρώτες εκτυπώσεις, οι οποίες εγένοντο εν Ρουμανία υπό του τυπογράφου Μακαρίου⁷ του εκ Μαυροβουνίου, διδαχθέντος την τέχνη εις Βενετία, ήταν: *Λειτουργικό*⁸, στην σλαβόνικη βουλγαρική (1508), *Οκτώηχος*⁹ στην αυτήν γλώσσα

---

⁶ Μαρία Παπαγεωργίου (επιμέλεια), *Δελτίο Ρουμανικής Βιβλιογραφίας...*, σσ. 36-38. Επισκόπηση μελέτης του P. P. Panaitescu, *Istoria Literaturii Române...*, σσ. 250-258.

⁷ 1512-1521 - πνευματικό τέκνο του Αγίου Νήφωνα Β΄, ιερομόναχος τυπογράφος, επίσκοπος και μετέπειτα μητροπολίτης Βλαχίας, Σέρβος στο γένος. Την τέχνη του τυπογραφείου (γκραβούρα, χρώματα, μελάνια, βιβλιοδεσία κ.λπ.), ο ιερομόναχος Μακάριος την είχε μάθει στη Βενετία, όπου εργάστηκε ως επιμελητής σλαβονικών κειμένων. Εκεί είχε τυπώσει και μια *Μεγάλη Οκτώηχο*, προκειμένου στη συνέχεια να λειτουργήσει ένα βενετσιάνικο τυπογραφείο και στην I. M. Cetinje του Μαυροβουνίου. Το 1496, μετά την εισβολή των Τούρκων στη Σερβία και το Μαυροβούνιο, ο Μακάριος κατέφυγε αρχικά στη Βενετία και, σε δεύτερη φάση, στη Ραβέννα. Από εκεί, ο ιερομόναχος Μακάριος έφθασε στη Βλαχία, την εποχή που στο ηγεμονικό θρόνο της ρουμανικής χώρας βρισκόταν ο Radu cel Mare. Δεν αποκλείεται στο βοεβόδα Radu cel Mare τον ιερομόναχο τυπογράφο Μακάριο να τον σύστησε ο συμπατριώτης του Μάξιμος Μπράνκοβιτς, εκείνη την εποχή μητροπολίτης της Βλαχίας, ο οποίος επιδίωκε την ίδρυση τυπογραφείου στη ρουμανική χώρα, προκειμένου ο Μακάριος να τυπώνει και εκεί εκκλησιαστικά βιβλία στα Σλαβονικά τόσο για τις ανάγκες του ποιμνίου του, όσο και για εκείνες των απανταχού ορθοδόξων πιστών (κυρίως της Τρανσυλβανίας, της Μολδαβίας και των νότιων περιοχών του Δούναβη). Χωρίς αμφιβολία, οι Ρουμάνοι ηγεμόνες είχαν συνειδητοποιήσει πόσο απαραίτητη ήταν η εκτύπωση λειτουργικών βιβλίων για την πνευματική εξέλιξη του λαού τους και όχι μόνο. Το τυπογραφείο του, ο μοναχός Μακάριος το εγκατέστησε στην I. M. Dealu, ενώ η δράση του αυτή καρποφόρησε στις πρώτες έντυπες εκδόσεις σε ρουμανικό έδαφος. Βλέπε Virgil Godeanu, „Cu privire la Liturghierul slavonesc al ieromonahului Macarie (1508)” [«Αναφορικά για το σλαβικό *Ιερατικό* του Ιερομόναχου Μακαρίου (1508)»], περιοδικό *Glasul Bisericii*, τεύχη 6-7, Βουκουρέστι 1958, σ. 599. Περισσότερες πληροφορίες για τα τρία βιβλία που τύπωσε ο ιερομόναχος Μακάριος, βλέπε Virgil Molin & Dan Simonescu, „Tipăriturile ieromonahului Macarie pentru Țara Românească. La 450 de ani de la imprimarea Liturghierului, 1508”, περιοδικό *BOR*, 76 (1958), τεύχη 10-11, σσ. 1005-1034, Tit Simedrea, ό.π., σσ. 605-620, Niculae Șerbănescu, „300 de ani de la înființarea tipografiei Mitropoliei Țării Românești” («300 χρόνια από την ίδρυση του τυπογραφείου της Μητρόπολης Βλαχίας»), σ. 964, Virgil Molin & Dan Simonescu, *Tipăriturile ieromonahului Macarie pentru Țara Românească (Ta παλαιύτπα του ιερομονάχου Μακαρίου για τη Βλαχία)*, περιοδικό *B.O.R.*, τεύχη 10-11, 1958, κ.λπ.

⁸ Βιβλίο μικρών διαστάσεων (128 φύλλα), το *Λειτουργικό (Ιερατικόν)* του ιερομόναχου Μακαρίου περιέχει τον προτρεπτικό λόγο του Μεγάλου Βασιλείου προς τον ιερέα, τις Θείες Λειτουργίες του Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου, του Μεγάλου Βασιλείου και των Προηγιασμένων, την Ακολουθία της Αρτοκλασίας, την Ευχή επί των κολλύβων, καθώς και διάφορες ευχές. Όπως ήταν αναμενόμενο, το *Ιερατικόν* αυτό του Μακαρίου δεν κυκλοφόρησε μόνο στην Παραδουνάβια Ηγεμονία, αλλά και σε άλλες επικράτειες όπου η Σλαβονική χρησιμοποιούταν ως επίσημη γλώσσα των ακολουθιών. Αντίτυπα αυτού του έργου του Μακαρίου φυλάσσονται σήμερα στη Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας της Ρουμανίας (Βουκουρέστι), αλλά και σε βιβλιοθήκες του Βελιγραδίου και της Μόσχας. Αποτέλεσε πρωτότυπο για τα μεταγενέστερα *Ιερατικά* που τυπώθηκαν στη Βενετία (1519, 1527, 1554, 1570). Περισσότερα για το *Ιερατικόν* του Μακαρίου βλέπε στον P. P. Panaitescu, *Liturghierul lui Macarie (1508) [To Ιερατικόν του Μακαρίου (1508)]*, Βουκουρέστι 1961. Το *Ιερατικό* του Μακαρίου δεν είναι απλά το πρώτο τυπωμένο βιβλίο στα ρουμανικά εδάφη, αλλά ταυτόχρονα και η πρώτη έκδοση του εν λόγω λειτουργικού βιβλίου, ενώ αποτέλεσε και πρωτότυπο για τα μεταγενέστερα σλαβονικά *Ιερατικά* που τυπώθηκαν στη Βενετία για τους Σλάβους από τα νότια του Δούναβη. Βλέπε Virgil Molin & Dan Simonescu, *Tipăriturile ieromonahului Macarie pentru Țara Românească (Ta παλαιύτπα του ιερομονάχου Μακαρίου για τη Βλαχία)*, περιοδικό *B.O.R.*, τεύχη 10-11, 1958. Βλέπε επίσης Antonie

(1510) και *Ευαγγέλιον* (1512)¹⁰. Ασφαλώς, υπήρχαν μεγάλες τεχνικές δυσκολίες, οι οποίες έπρεπε να αντιμετωπισθούν, ένεκα των οποίων εχρειάζετο διάστημα δύο ετών δια την εκτύπωση ενός μόνον βιβλίου, ο δε τυπογραφικός χάρτης έπρεπε να μεταφερθεί εκ της Ιταλίας και της Γερμανίας.

Δεν θεωρείται τυχαίο το γεγονός ότι η τυπογραφία συμπίπτει με την υπαγωγή της Εκκλησίας υπό τη διαχείριση του ηγεμόνα και την μετάβαση του Πατριάρχου Νήφωνα της Κωνσταντινουπόλεως στη Ρουμανία, ένθα εξήτησε στη σύνοδο των κληρικών και των βογιάρων «να διοικείται ολόκληρος η χώρα υπό των αρχιερέων». Η πρώτη αποστολή της τυπογραφίας ήταν να δίνει βιβλία στην Εκκλησία των ηγεμόνων και να ενισχύει ούτω το ισχυρό αυτό όργανο της κυβερνήσεως.

Τα εκτυπωμένα βιβλία δεν πωλούνταν, αλλά δωρίζονταν υπό του ηγεμόνα στις εκκλησίες· επομένως, πρόκειται περί έργου πολιτιστικού, με πολιτικές επιπτώσεις και μη έχοντος ως σκοπό το κέρδος.

Τα χειρόγραφα ήσαν πολύ σπάνια και ακριβά. Η καθιέρωση της τυπογραφίας με έξοδα του ηγεμόνα ενίσχυσε την εξάρτηση της Εκκλησίας εκ της φεουδαλικής μοναρχίας, η οποία κρατεί εις χείρας τα απαραίτητα στο κλήρο βιβλία.

Τα εκδοθέντα υπό του Μακαρίου βιβλία κυκλοφόρησαν όχι μόνον στη Βλαχία, αλλά και στην Τρανσυλβανία, καθώς και στις σλαβικές χώρες, οι οποίες περιήλθαν υπό τον ζυγό των Τούρκων, στη Βουλγαρία, τη Σερβία, το Άγιο Όρος. Πρόκειται περί σημαντικής πλευράς της βοήθειας της δοθείσης υπό των Ρουμάνων στους νοτίους Σλάβους, στη διατήρηση της γλώσσης των και του πολιτισμού υπό την ξένη κυριαρχία¹¹.

Plămădeală, *Dascăli de cuget și simțire românească* (Δάσκαλοι με ρουμανική σκέψη και συναίσθημα), ό.π., σ. 141: «Εξαιτίας του Μακαρίου, του πρώτου τυπογράφου στην ιστορία της Ρουμανικής Λογοτεχνίας, και δια μέσου του Ιερατικού που εκείνος τύπωσε, ο πολιτισμός της Ρουμανίας έλαμψε με δύναμη στα Βαλκάνια και στην Ευρώπη, ανυψώνοντας τους ορθόδοξους Ρουμάνους σε περίοπτη θέση ανά την Οικουμένη».

⁹ Η *Οκτώηχος* του ιερομονάχου Μακαρίου περιέχει τις ακολουθίες για όλες τις ημέρες της εβδομάδας (στον Α΄ ήχο) και αποτέλεσε πρότυπο για την *Οκτώηχο* που τύπωσε το 1557 στο Βραζον ο διάκονος Coresi. Περισσότερα για την *Οκτώηχο* του Μακαρίου βλέπε P. P. Panaitescu, „Octoiuhul Mare (1510) și încercuturile tipografiei în Țara Românească” («Η Μεγάλη Οκτώηχος (1510) και οι απαρχές του τυπογραφείου στη Βλαχία»), ό.π., σσ. 528-550. Τη *Μεγάλη Οκτώηχο*, σπουδαίο και σπάνιο λειτουργικό βιβλίο που περιελάμβανε οδηγίες για τις λειτουργίες όλης της εβδομάδας (στον πρώτο ήχο), ο ιερομόναχος Μακάριος είχε τυπώσει αρχικά, το διάστημα 1493-1494, στην I. M. Cetinje. Έμελλαν, λοιπόν, να περάσουν 16 χρόνια μέχρι που ο ιερομόναχος Μακάριος να επαναλάμβανε το εγχείρημά του στο τυπογραφείο της I. M. Dealu, στη Βλαχία.

¹⁰ Από το *Τετραευαγγέλιον* του ιερομονάχου Μακαρίου (1512) είναι γνωστές σήμερα δύο διαφορετικές εκδόσεις. Αντίτυπά του φυλάσσονται σε βιβλιοθήκες της Αγίας Πετρούπολης, της Μόσχας και ενός μοναστηρίου της Σερβίας. Ανατυπώθηκε από τον ιερομόναχο Filip Moldoveanul στην πόλη του Sibiu (Σιμπίου), το 1546, αλλά και στο Βελιγράδι, το 1552. Περιλαμβάνει τα τέσσερα *Ευαγγέλια*, με την κανονική τους διαδοχή: το *Ευαγγέλιο του Ματθαίου*, το *Ευαγγέλιο του Μάρκου*, το *Ευαγγέλιο του Λουκά* και το *Ευαγγέλιο του Ιωάννη*. Επρόκειτο για πρώτο λειτουργικό βιβλίο αυτού του τύπου, αριστούργημα της τέχνης του τυπογραφείου, και προοριζόταν και αυτό, όπως και τα πρώτα δύο, για όλους τους ορθόδοξους πιστούς που χρησιμοποιούσαν τη Σλαβωνική γλώσσα στο θρησκευτικό τους βίο.

¹¹ Το 1512, ο Μακάριος τερματίζει την τυπογραφική του δράση, προκειμένου να αφοσιωθεί στα νέα του καθήκοντά, εκείνα του μητροπολίτη της Βλαχίας¹¹. Η τυπογραφική του δράση στις αρχές του 16^{ου} αιώνα στη ρουμανική χώρα αποτέλεσε όμως ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός για την εκκλησιαστική ζωή

Τα εντυπωθέντα υπό του Μακαρίου βιβλία ήσαν εκκλησιαστικά κείμενα, μεταφρασθέντα άλλοτε εκ της ελληνικής στη σλαβονική και αντιγραφέντα δια τους Ρουμάνους, οι οποίοι είχαν υιοθετήσει το σλαβονικό τυπικόν. Εντούτοις, περικοπές τίνες δίδουν την πολιτικοκοινωνική ατμόσφαιρα της Βλαχίας κατά την εποχή εκείνην, όπως π.χ. προσευχές συνταχθείσες δι' ειδικές περιπτώσεις.

Μετά τη διακοπή της τυπογραφικής δραστηριότητος υπό του Μακαρίου, επανελήφθη αυτή στη Βλαχία το 1545. Κατ' αυτό το έτος και κατά το έτος 1547 εξεδόθησαν στο Târgoviște δύο βιβλία στη σλαβονική: το *Προσευχητάριο* (*Molitvelnic*) και ο *Απόστολος*, υπό τη διεύθυνση του σέρβου Δημητρίου Liubavici, εγγονού του καταφυγόντος εις Βενετία σέρβου βοεβόδα Bojidar Vucovici. Εις βοηθός του Δ. Liubavici, ο Μωϋσής, είχε και αυτός εργαστεί στο σλαβονικό τυπογραφείο της Βενετίας.

Κατά τη δεύτερη αυτή φάση της τυπογραφίας σημειώθηκε επέκταση αυτής και στη Μολδαβία. Εξεδόθη ο *Απόστολος* δια τον Ηλίαν Βόδα Rareș (1547), υπό D. Liubavici, και το *Τετραβάγγελον* (1546), υπό του Φιλίππου εκ Μολδαβίας.

Κατά την αυτή φάση, η τυπογραφία είναι πλέον ιδιοκτησία του τυπογράφου και όχι του ηγεμόνα, όπως κατά την εποχή του Μακαρίου. Στην περίπτωσιν του Τετραβάγγελου ο Φίλιππος ενέργησε αυτοβούλως και άνευ προστασίας του ηγεμόνα. Εικάζεται ότι υπό τοιαύτας συνθήκες θα ήταν δυνατόν να εμφανιστούν και βιβλία μη εκκλησιαστικά. Εντούτοις, δεν είναι γνωστά τοιαύτα βιβλία, ούτε φαίνεται ότι θα υπήρξαν. η τυπογραφία, χρησιμοποιούσα τη σλαβονική γλώσσα, απηυθύνετο κατά πρώτον στην Εκκλησία. Το στρώμα των λαϊκών λογίων κατά τον 18^ο αιώνα ήταν πολύ αραιό, ώστε να τυπώνονται χάριν αυτού βιβλία κοσμικού και φιλολογικού χαρακτήρα.

Οι μαθητές των D. Liubavici και Μωϋσέως δεν εμάνθανον μόνο την τέχνη της τυπογραφίας, αλλά και την σλαβονική γλώσσα. Τον Liubavici διεδέχθη ο μαθητής Orrea, ο οποίος ομού μετά του διακόνου Coresi εξετύπωσε την *Οκτώηχον* στο Βρασον το 1557.

Τέλος, αναφορικώς προς το *Προσευχητάριον*, αναφέρει ότι είναι το μόνον βιβλίο, το οποίο απευθύνεται και προς λαϊκούς, περιέχει στις προσευχές στοιχεία πολιτιστικά (περί της κτίσεως οικιών, συγκομιδής καρπών κλπ.), καθώς και βιβλίο νόμων στο κεφάλαιο «*Περί των ιερέων και των λαϊκών*», δια τις ανάγκες όχι μόνον της Εκκλησίας, άλλα και του Κράτους.

Η πολιτιστική ανάπτυξη των πόλεων και τα σχολεία¹²

του τόπου, σε άμεση συνάρτηση με την αναβάθμιση του οικονομικού, κοινωνικού, πολιτικού και πολιτιστικού βίου της χώρας. Βλέπε επίσης Tudor Nedelcea, *Civilizația cărții* (Ο Πολιτισμός του βιβλίου), εκδόσεις *Scrisul Românesc*, Βουκουρέστι 1996, σ. 45: «Η ίδρυση του τυπογραφείου στη ρουμανική χώρα εντάσσεται στο πολιτιστικό πρόγραμμα του ηγεμόνα, με σκοπό να βοηθήσει τις εκκλησίες με βιβλία που θα τυπώνονταν στο ηγεμονικό αυτό τυπογραφείο».

¹² Μαρία Παπαγεωργίου (επιμέλεια), *Δελτίο Ρουμανικής Βιβλιογραφίας...*, σσ. 38-39. Επισκόπηση μελέτης του P. P. Panaitescu, *Istoria Literaturii Române...*, σσ. 258-260.

Στην παλαιότερη ρουμανική ιστοριογραφία εδόθη πολύ ολίγη σημασία στον ειδικό ρόλο, τον οποίο διαδραμάτισαν οι κάτοικοι των πόλεων στην ανάπτυξη του μεσαιωνικού πολιτισμού.

Δια τους τεχνίτες και τους έμπορους ήταν απαραίτητος η γνώση της γραφής και των λογαριασμών δια τις συναλλαγές των. Η σλαβονική γλώσσα ήταν ένα δύσκληστο όργανο. Οι μη γνωρίζοντες αυτήν, όφειλαν να απευθύνονται προς γραμματικούς, οι οποίοι στοίχιζαν πολύ.

Δια τούτο εξ αρχής οι κάτοικοι των πόλεων πρέπει να έκλινον στην αντικατάσταση της σλαβονικής γλώσσας δια της μητρικής. Αλλά όλοι οι αστοί δεν ήταν Ρουμάνοι. Οι προσπάθειες των Γερμανών (ρουμ. «*sasi*») της Τρανσυλβανίας να απομακρύνουν τη λατινική γλώσσα είναι καλώς γνωστές. Λιγότερο γνωστή είναι η δράση προς την αυτήν κατεύθυνση των γερμανών αστών της Μολδαβίας.

Ο αστικός πληθυσμός της Βλαχίας και της Μολδαβίας όφειλε να αλληλογραφεί μετά των αρχών στην τότε επίσημη γλώσσα, την σλαβονική. Επιστολές τίνες, διασωθείσαι μέχρις ημών, των αιώνων 15^{ου} και 16^{ου}, είναι συντεταγμένα σε μία γλώσσα *«πολύ διάφορον της εκκλησιαστικής, προσεγγίζουσα τη δημόδη, βουλγαρική ή σερβική, εκ της οποίας δεν απουσιάζουν οι ρουμανισμοί»*. Οι γραφείς και οι γραμματικές των γραμματειών των ηγεμόνων ήταν λαϊκοί και όχι μοναχοί ή ιερείς, γεγονός το ποίον μας οδηγεί στις πόλεις.

Η ανάγκη της εκμαθήσεως της λατινικής και άλλων ξένων γλωσσών ώθησε στην ίδρυση σχολείων στις πόλεις, όπως π.χ. της βιβλιοθήκης του Despot-vodă, η οποία περιελάμβανε έργα Ελλήνων και Λατίνων κλασικών συγγραφέων.

Δι' ανωτέρας σπουδές πολλοί αστοί αποστέλλουν τους υιούς των εις ξένα πανεπιστήμια, της Κρακοβίας (Iagellonâ), της Πράγας, της Βιέννης· ούτοι, επιστρέφοντες στις πόλεις, γίνονται φορείς υψηλής παιδείας στις ρουμανικές χώρες.

Στη σύνοδο της Κωσταντζας, το 1415, ήταν παρόντες αστοί εκ των ρουμανικών χωρών, γεγονός το οποίο θεωρείται ως απόδειξη ότι υπήρξαν παλαιότεραι εμπορικές σχέσεις μεταξύ των ρουμανικών χωρών και της Δύσεως και ότι οι αστοί είχαν επαρκή χρήματα και κατείχαν τη λατινική γλώσσα. Κατά το 15^ο και 16^ο αιώνα ήταν ικανώς προηγμένη η παιδεία στη Βλαχία και Μολδαβία.